

brott och straff

tortyr, tukthus och kopparmatte

Till vänster: Stockholm 1535. Litografi,
Stockholms stadsmuseums samlingar.

Den lag som invånarna i
Stockholms stad haft att rätta sig
efter har skiftat. Den nu gällande
– *Svea rikets lag* – har sitt ursprung i
1734 års lag som ersatte landskaps-
lagarna, landslagen och den medel-
tida Stadslagen.

Artikelförfattare: Maria Sundström

Gamla Rådhuset vid Stortorget 1768. Lavering efter en förlaga från Kungliga biblioteket.

På medeltiden låg Rådhuset vid Stortorget i Gamla stan. Man vet inte hur länge det funnits där, enligt en uppgift brann det 1330 varefter det åter byggdes upp och byggdes till. Nya eldsvådor i början av 1400-talet förstörde inredningen men den reparerades. Där sammanträdde Rådsturätten, stadens rätts-skipande instans.

Fängelse existerade inte som straff, de fängelser som fanns var häkten och förvaringsplats för krigsfångar. Smedjegården, beläget i källarvåningen till Stockholms slott innanför de yttre murarna, var ett sådant. Krigsfångar blandades med vanliga kriminella, de allra grövsta brottslingarna arbetade »i bulter«, d.v.s. fastkedjade. År 1560 upptas deras antal enligt utspisningslistan till 6 stycken. De var dödsdömda och förvarades i Smedjegården i väntan på domens verkställighet. För mindre brott utdömdes vanligtvis böter, skam- eller kroppsstraff.

Den som utsatts för brott fick själv gripa brottslingen och låsa in och föda honom tills domen föll. På Stortorget fanns »kåken«, en låg timrad byggnad utan fönster med en lucka på sidan där den fångne fick krypa in. Ovanpå »kåken« fanns skampålen med handfängsel där spöstraff utdelades i allas åsyn. En bot kunde omvandlas till spö om den dömd saknade pengar. Spö för män, ris för kvinnor. Kvinnorna risades inte offentligt, det skedde i »Rådstugången«. Exempel på överträdelse som straffades med riset var t.ex. horsbrott, d.v.s. att man hade legat med någon som man inte var gift med, om man dömts till böter och inte kunde betala, okvädnig, hårdragning och mindre stöld m.m. Hade man stulit en andra gång kunde man få öronen avskurna och bli förvisad ifrån staden. Stadens märke brändes in i pannan eller på skuldran. För den tredje stölden utdömdes dödsstraff via hängning till galge eller gren.

Tortyr tvingade fram bekännelser

Åren 1470–1471 murades »Siskaburen«, häktet på bottenvåningen där alla satt tillsammans och »Tjuvakällaren« i källaren under Rådstugan, som nåddes via en sten-trappa från Rådhusgården. Det var en plats dit solen aldrig nådde, smutsigt avloppsvatten strilade ner och bildade ohälsosamma pölar på jordgolvet. Dit förde man fångar, slog dem i järn som var fästade vid väldiga stockar på golvet. Ibland torterades de genom att hängas upp mot den iskalla muren, några timmar brukade räcka för att få dem att erkänna.

Det var den katolska kyrkan som förde med sig bruket av tortyr till Nordeuropa genom Inkquisitionen. I den germanska rätten förekom det inte tidigare. I romarriket användes det i brottmål mot slavar och lägre stående personer. Kyrkan ansåg att man måste hjälpa syndaren att bekänna så det inte förelåg någon risk för hans frälsning – det viktigaste här i livet. Till hjälp tog man tumskruvar, handklovar, sträckbänk och spansk stövel. Man hissade upp den anklagade naken i järnbojor så fötterna knappt nådde ner till marken och lät iskallt vatten rinna över ryggen.

Stadens märke. Inbrändes i pannan eller på skuldran vid upprepade stölder.

Spansk stövel var två järnskenor som lades om benet med anordningar som skruvades ihop. Där kunde Bödeln skruva tills benpiporna krossades.

Rådstugan på bottenvåningen flyttade senare upp till första våningen. Gamla Rådstugan blev omgjord till häkte och andra arrester tillkom med fantasifulla namn som »Loppan«, »Vita märren«, »Vita hästen« och »Nya kölden«. Huset revs 1768 för att ge plats åt Börshuset. Då hade Magistraten och Rådhusrätten sedan länge flyttat till Bondeska palatset på Riddarholmen.

Sedlighetsbrott

I den medeltida stadslagens giftermålsbalk var det oerhört stränga straff för sedlighetsbrott. En kvinna kunde tvingas gå naken med »stadens stenar« hängande över axlarna till stadsporten, där hon förvisades och inte fick komma tillbaka. En man i samma situation kunde också dömas att ledas naken till stadsporten och bli förvisad, eller plikta med böter, samma gällde även för kvinnan. Var någon av dem, eller båda två gifta betraktades brottet vara mycket allvarligare, det kunde t.o.m. bli dödsstraff. Anledningen till att sedlighetsbrott bestraffades så hårt var att kyrkan och staten ville få kontroll över befolkningen. Ett sätt var att

Fängsel. Deponerad från Historiska museet 1942. Troligen från Smedjegården. Väger 15 kg. Foto: Ramon Maldonado, SSM.

försvaga lokalsamhällets och släktens makt genom att kontrollera äktenskapet, endast kyrklig vigsel godkändes. Tidigare hade giftermål varit släktens angelägenhet och trolovning hade gällt lika som vigsel.

Barnhus och tukthus inrättas

Axel Oxenstierna skrev i 1624 års förslag till städernas administration att tiggeriet skulle avskaffas och att varje stad skulle inrätta ett Barnhus där

de som »saknade omvårdnad kunde inhävas och bli uppehållna tills de vore tjänstföra«, vilket han ansåg barnen vara vid 8-årsålder.

År 1637 kunde Drottning Kristina förrätta invigningen. Barnen som togs omhand i Barnhuset förväntades arbeta hårt för sitt uppehälle. Arbetsdagen började klockan fem och slutade nio. På söndagarna fick de ledigt. Alla barn och vuxna som inte hade något arbete eller något hem sågs som lösdrivare och omhändertogs. Många var barn till stupade soldater och drucknade sjömän. Barn under sex år togs om hand av en husmor. De gick i skola och lärde sig kristendom, att läsa och skriva samt ett yrke som de skulle kunna försörja sig på. Barn födda i äktenskap fick lära sig ett hantverksyrke, oäkta barn endast något okvalificerat arbete. Vid ungefär fjorton års ålder flyttade pojkarna för att börja i lära hos någon hantverkare och

Bötesbelopp i Stadslagen

Medveten skada på fruktträd i någons trädgård	3 mark
Enkel okvädning t.ex. "tjuv o hora"	6 mark
Kvalificerad okvädning t.ex. "förvunnen (bevisad) tjuv"	12 mark
Olaga köpslagan	upp till 40 mark
Förtal av borgmästare och Råd	40 mark
Medvetet dråp i nödvärn	80 mark

En murarmästare kunde ha 20 mark i kontant årlösn plus naturaförmåner som mat och kläder. Hedern var viktig, till största delen var det kvinnor som okvädade andra kvinnor.

flickorna för att tjäna i hushåll eller i textilmanufaktur.

År 1621 efterlyste Gustav II Adolf ett hus där »fåfånga människor och lättingar kunde indrivas«. Ett Tukthus uppfördes på Barnhusets tomt vid Drottninggatan 1645–1648, en vinkelformad tvåvånings byggnad mot nuvarande Wallingatan. Senare byggdes den till och tillbyggnaden fick även den heta Smedjegården. Fångarna arbetade i grovsmedjan och i snickeriverkstanen. Endast de som var dödsdömda blev kvar i Slottets Smedjegård. Vuxna dömdes till Tukthus, Spinn- och Rasphus för brott som fylleri, svordomar, slagsmål, osedligt leverne och stöld. Man släpade dit åldringar och tiggare som man tyckte inte gjorde rätt för sig. Kvinnor från Spinnhuset fick ofta gå med vagnen, d.v.s. sköta renhållningen på stadens gator. Det utdömda straffet på denna tvångsarbetsanstalt räknades inte bara i tid utan också i mängd spunnet garn. De internerade fick sitta kvar några år extra om kvoten inte var fylld.

Spinnhuset, vinterbild. Akvarell av F. Lindvall, Stockholms stadsmuseums samlingar.

Halsjörn för inmurning. Funnet på vinden till Börshuset. Foto: Ramon Maldonado, SSM.

Konvertiter torterades

I Tukthusets källare låg den beryktade »Rosenkammaren«, där man torterade misstänkta genom att hänga upp dem i kedjor så de stod upp till knäna i en håla med iskallt vatten. Brott som renderade denna behandling var högmålsbrott – d.v.s. stämpling mot kung och riksdag.

1624 blev två män tillfångatagna tillsammans med en katolsk präst. Det var borgmästaren i Södertälje, Zacharias Anthelius och Georg Behr, tjänsteman i kungens kansli. De hade konverterat till katolicismen. Nu anklagades de för

stämpling mot kung och riksdag och för att få fram sanningen förrättades »pinliga förhör«. När rättens medlemmar utan resultat förhört Behr en god stund blev Mästern inkallad. Han bakband den anklagade som tillsades att bekänna »på vilket sätt jesuiten kommit in i landet«. Men han ropade att han inte visste. Frågorna fortsatte, efter den 55:e frågan spändes »Spanska stövlar« om hans ben. Mästern skruvade åt så att benen klämdes, hårdare och hårdare. Behr fortsatte att ropa att han inget visste, att han »aldrig talat med någon människa om något som vore emot Kunglig Majestät och Riket«. »Därpå tages järnen av honom och han sättes upp på sträckbänken...« Både Behr och Antelius blev avrättade och jesuiten förvisades ur landet.

Efter reformationen genom 1686 års kyrkolag var alla tvungna att bekänna sig till den Lutherska läran och kyrkoplikten gällde alla boende i landet. Trosbekännare av andra religioner förföljdes och straffades, ofta med döden. Först med »toleransediktet« 1781, som infördes av Gustav III:s regering fick andra religioner utövas och barnen fick fostras i föräldrarnas religion. Fullständig religionsfrihet fick vi inte förrän 1951. Gustav III avskaffade också bruket av tortyr efter en anhållan från

generallöjtnant Fredric Horn och den Kungliga Generalskrigsrätten. I en förordning från 1772 står det att tortyren ska avskaffas och att alla ”pinliga rum” som »Tjuvkällaren« i Rådhuset och »Rosenkammaren« i Smedjegården »ofördrojligen måste igenfyllas« och tortyrredskapen förstöras.

Tukthusfångarna får svälta på Salpeterverket

Stadens behov av garn till klädestyg, golvmattor och segelduk var stort och manufakturerna fick inte tillräckligt för sin produktion. Tanken med Tukthuset var att de intagna skulle vara självförsörjande samt att producera ett överskott som skulle gå till Barnhuset. Men Tukthusets tillverkning gick aldrig med vinst utan istället tärde man på Barnhusets fonder. Eftersom man tog emot så många barn, behövdes rummen som Tukthuset tidigare disponerat som arbetslokaler. Då fick privata intressenter ge anbud på fångarna om de hade något lämpligt arbete till dem.

En som antog erbjudandet var ägaren till Kungsholmens Salpetersjuderiverk, Johan Eberhard Ehrenreich. Salpeter var en viktig ingrediens i krut. Egentligen var han Fredrik I:s tandläkare men ägnade sig även åt andra saker, 1758 startade han t.ex. Mariebergs Fajansfabrik. Han tog emot medel för tukthusfångarnas uppehälle och fick tillstånd att använda dem som arbetskraft i salpetersjuderiet mot att han vaktade dem ordentligt. Men Ehrenreich lånade ut dem till allt möjligt arbete åt vänner och bekanta och 1767 lämnade han Sverige för en ledande befattning i en fajansfabrik i Stralsund. Hovsekreterare Lars Samuel Lalin och hans fru var de som skötte affärerna under Ehrenreichs bortovaro. Det var mest fru Lalin som tog hand om tukthusfångarna för hov-

sekreteraren drev andra näringar som biljardsalonger och kaffehus. Många av fångarna rymde då hon även tog hand om pengarna till deras mat. I september 1772 inkom följande klagomål till Krigskollegium:

»Vi fattiga arresteranter på Tukthuset här i staden, vi lida en sådan förskräcklig nöd och undergång, som ej står att beskrifva; varandes äfen högst beklagligt, att sedan Allhelgonatiden förlidet år äro af hunger, svält och elände på det ynkligaste omkomna 23 personer, hafvandes en del af dessa uslingar haft tuggat grus i munnen, andra åter tuggat

ben och sina fingrar uti dödsängesten, somliga af vanmäktighet stupat vid deras spinnrockar å golfvat. Denna svåra och ynkliga medfart har föranlåtit vaktmästaren härstädes Petter Bergqvist att å våra vägnar göra ansökningar så väl hos norra förstadens kämnärsrätt som ock hos herr justitiekanslern ock k. krigskollegium; men han har intet hörd blifvit. En sådan svår medfart föranlåter oss arma uslingar, som hvarken hafva att skylta oss med utan äro nakna, blott- och bara som kreatur, icke heller att ligga på annat än bräder samt utaf de oss borttagna rättigheter dagligen måste

krevera af hunger och elände, hvartill ingen annan än hofsekreteraren Lalin är vållande, som på det sjette året icke den ringaste beklädning oss givit, som höga kronan består, utan hafva vi äfven för stor hungersnöds skull måst äta grus, hopblandadt med salt eller falaska, hvaraf största delen af oss äro igenom detta stora elände så utaf sig komna, att de aldeles blifva förlorade, helst vi mesta delen äro med sjukdomar besvärade. «

Kopparmatte

Mitt på Stortorget stod skampålen ovanpå »kåken«, en hög stolpe med en skulptur i brons föreställande en liten gubbe med ett risknippe i höjd näve, av samtiden döpt till »Kopparmatte« p.g.a sin likhet med Norra Förstadens siste borgmästare, den snåle Mathias Trost. Skulpturen var tillverkad 1647 av samme träbildhuggare som utsmyckade regalskeppet Vasa, Mårten Redtner, av tysk börd. Skamredskapen Spöpålen, Kopparmatte, Trähästen och Skampålen flyttades 1776, först

till Packartorget (Norrmalmstorg) och sedan till Träsktorget (Eriksbergsgatan). När skamstraffen avskaffades 1865 ville de kringboende att redskapen skulle tas bort och att torget skulle få ett annat namn, det blev Roslagstorg. Kopparmatte står idag i Stadsmuseets trapphall och hötter åt alla med sitt ris.

Gatlopp

Gatlopp var en militär uppfinning som började tillämpas under det karolinska enväldet. Det fick inget genomslag i det civila eftersom borgarna inte ansåg sig ha tid – det krävdes bortåt 50 man som stod i dubbla rader och slog den dömde som sprang mellan dem med bar överkropp. Man kommenderade ut barn från Barnhuset men det blev inte samma kraft i slagen. Ett annat straff för soldater som begått horsbrott eller slagit folk var att sitta på trähästen ett antal timmar. Ryggen var ganska vass och ibland fästes tyngder vid fötterna. Det blev skador på vitala organ och dödsfall förekom.

Kopparmatte står på post i Stadsmuseets trapphall. Foto: Thomas Lundström, SSM.

Ankarström vid skampålen. Gravyr publicerad 1815, Stockholms stadsmuseums samlingar.

Skarprättartaxa utställd 1 juli 1727

1:o	För halshuggande med svärd eller yxa	5. dlr smt
2:o	Särskildt för handens afhuggande	2. dlr smt
3:o	Rådbråkan- och halshuggande samt parteran- och stegelsättande på 2:ne eller flera pålar, tillsammans	15.dlr smt
4:o	Halshuggande och steglande på en eller flera pålar	10.dlr smt
5:o	Halshuggande och bålets uppsättande till de aflivade missdådares brännande	10.dlr smt
6:o	Oskäliga kreatur dödern- och uppbrännande, ett eller flera	5. dlr smt
7:o	Upphängande å galge	8. dlr smt
8:o	Självpillnings utförande och nedgräfvande	3. dlr smt
9:o	Kåk- och hudstrykande	3. dlr smt
10:o	Fördrifvande ur stad eller härdade	2. dlr smt
11:o	Pasquillers eller smådesskrifters uppbrännande	2. dlr smt
12:o	Knipande med tång, hvar gång	2. dlr smt
13:o	Brännemärke i pannan eller å rygg	2. dlr smt
14:o	Tungans afskärande	5. dlr smt
15:o	Öronens afskärande	2. dlr smt

Packartorget, kopia efter original i Nationalmuseum utförd av J. Mörck 1807, Stockholms stadsmuseums samlingar.

Fotställning från »Kåken« på Stortorget. Stockholms stadsmuseums samlingar. Foto Ramon Maldonado, SSM.

Källor:

- Kunglig förordning 1772-10-03.
- Wieselgren, S., Sveriges fångelser, 1895.
- Nordisk Familjebok, 1912.
- Wrangel, F.U., "Anteckningar om Stockholms äldsta rådhus", S:t Eriks årsbok, 1903.
- Petersson, T., Översikt över Allmänna Barnhusets historia, 1927.
- Levander, L., Brottssling och bödel, 1933.
- Schück, H., Stockholm vid fjortonhundralets slut, 1951.
- Hansson, H., »Wasa och Stockholm«, S:t Eriks årsbok, 1962.
- Strömholm, S., Romerskt och germanskt i den europeiska straffrätten. Ingår i »Vad våldet har skapat«, Björnsson, A red., 1994.
- Lindqvist, H., Historien om Sverige; Nyttan och nöjet, 1996.
- Jarrick, A. & Söderlund, J., Odygd & vanära; folk och brott i gamla Stockholm, 1998.